

EEN BEZETEN LAND

Monica Black

Een bezeten land

Heksen, gebedsgenezers en de spoken uit het
verleden in naoorlogs Duitsland

Vertaald uit het Amerikaans door Frans Reusink

HOLLANDS DIEP
AMSTERDAM
2020

Oorspronkelijke titel: *A Demon-Haunted Land: Witches, Wonder Doctors, and the Ghosts of the Past in Post-WWII Germany*

Oorspronkelijk uitgegeven door: Metropolitan Books, Henry Holt and Company, 2020

© Monica Black, 2020

© Vertaling uit het Amerikaans: Frans Reusink, 2020

© Nederlandse uitgave: Hollands Diep, Amsterdam 2020

© Omslagfoto: Getty Images

Omslagontwerp: Studio Jan de Boer, Utrecht

Typografie: Crius Group, Hulshout

Foto auteur: © GO-Photo

ISBN 978 90 488 5785 2

ISBN 978 90 488 5786 9 (e-book)

NUR 680

www.hollandsdiep.nl

www.overamstel.com

OVERAMSTEL

uitgevers

Hollands Diep is een imprint van Overamstel Uitgevers bv

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Nikki, mijn zus

In het begrensde domein van een duivels discours hebben angst,
wraak en haat uiteraard vrij spel – maar bovenal zijn ze ont-
heemd, ingesloten... vermomd, onderworpen.
– Michel de Certeau, *La possession de Loudun*

Inhoud

Inleiding	9
1. Tekens lezen	31
2. Een vreemdeling in het dorp	61
3. Het mirakel van Herford	75
4. Medicijn voor de geest	99
5. Messias in München	121
6. Als het kwaad de ziekte is, wat is dan het medicijn?	155
7. Ziekte door zonde	185
8. Zijn er heksen onder ons?	211
9. Kruses kruistocht	249
10. Een nieuw tijdperk dient zich aan	285
Conclusie	319
Dankbetuiging	325
Noten	329
Register	401

Inleiding

Frau N. en haar gezin waren afkomstig uit een dorp in Franken, in het zuiden van Duitsland. Haar vader stond bekend als een *Braucher*, iemand met zekere geneeskrachtige eigenschappen. Hoezeer de lokale bevolking zich doorgaans ook verliet op mensen met dergelijke vermogens, genezers werden in dorpen als die van Frau N. vaak met scheve ogen aangekeken, en soms zelfs bejegend met wantrouwen. Beschikte iemand die ziekten kon wegnemen immers niet ook over de macht om ziekten te brengen? Toen de vader van Frau N. een deerniswekkende dood stierf, werden bijna al hun burens bevestigd in hun vermoeden dat hij onder één hoedje speelde met duistere krachten, en vanaf dat moment richtten de dorpsbewoners hun bedenkingen op Frau N. zelf. Er werd over haar gefluisterd dat ze afstandelijk was, dat ze vaak ‘tegen de stroom in zwom’ en dat ze zich te zeer richtte op mensen van ‘betere komaf’.

Maar de problemen voor Frau N. begonnen pas echt toen Herr C. zich in het dorp vestigde. Hij beweerde dat hij veel wist van genezen en dat hij de herkomst van ziekten kon bepalen door tekens te lezen: stukjes brood, houtskool en bezemstrootjes die in het water drijven. Hij werd actief in het dorp en vertoonde zijn toverkunsten. Hij beweerde dat hij de sympathische magie beheerste en dat hij magnetische krachten bezat. Ook verspreidde hij geruchten over N.: hij zei dat hij door een raam had gegluurd en had gezien dat ze een boek las met toverspreuken en -formules.

Dat betekende dat ze voor de duivel werkte, beweerde C. Hijzelf werkte voor God.

Herr C. dronk, werkte nauwelijks en verwaarloosde zijn grote gezin. Hij had weinig aanzien in het dorp. Maar toen twee dorpeelingen van middelbare leeftijd plotseling stierven, werden de geruchten over Frau N. die toch al de ronde deden, alleen maar sterker. Men verdacht haar ervan dat ze de hand had gehad in hun dood. Toen het kind van de plaatselijke pastoor ineens niet meer wilde eten, werd dat N. in de schoenen geschoven – net als de dood van een varken. C. voorspelde nu dat de kinderen van het gezin waarvan het varken was geweest, zelf ook ziek zouden worden en mank zouden gaan lopen. Om die vloek af te wenden gaf hij hun moeder de opdracht hun urine te bewaren, waarmee hij het huis van N. wilde besproeien als bescherming tegen haar kwade invloeden. Ook voorspelde hij dat N. tot driemaal toe naar het gezin zou komen om spullen te lenen – hij waarschuwde dat ze niets moesten uitlenen. Als ze zijn aanwijzingen strikt zouden opvolgen, zou N. geen macht meer over het gezin kunnen uitoefenen, zei C.

Het gezin wees de hulp van Herr C. af, maar was nog steeds ongerust. Hij was erin geslaagd in het dorp een klimaat van intense angst te scheppen. Van de onbeduidendste gebeurtenissen in het dorp werd vanaf dat moment gedacht dat ze waren veroorzaakt door hekserij. Kinderen werd verboden ook maar iets te eten dat door Frau N. was klaargemaakt, of om cadeautjes van haar aan te nemen. Als ze op een bruiloft kwam en bloemen bij zich had, werden die meteen weggegooid. Als ze iemand een potplant cadeau gaf, werd die tot op de wortels uitgegraven.

Ten slotte zag ze geen andere uitweg dan C. aan te klagen. Hij werd schuldig bevonden aan laster en kreeg een lichte gevangenisstraf. Daarna deden er misschien nog wel geruchten de ronde over N., maar ze werden niet meer hardop uitgesproken.¹

Toen ik voor het eerst las over Frau N. en C., leek hun verhaal – in ieder geval tot de verrassende wending aan het eind – op gebeurtenissen die hadden kunnen plaatsvinden in de beginperiode van het moderne Europa. Maar dan is er die schokkende ommekeer: Frau N., die wordt lastiggevalen en te schande wordt gemaakt, gaat naar de rechter om daar een einde aan te maken. De aangeklaagde, Herr C., wordt veroordeeld en krijgt een gevangenisstraf. Zo'n afloop zou in de zestiende of zeventiende eeuw nauwelijks denkbaar zijn geweest, toen een enkele beschuldiging van hekserij nog kon leiden tot grootschalige gerechtelijke en kerkelijke onderzoeken. Door de marteling van verdachten kwamen er dikwijls nog meer heksen tevoorschijn. In een flink aantal gevallen waren executies en verbrandingen het resultaat.

Maar het verhaal over Frau N. en Herr C. vond niet plaats in de zestiende of de zeventiende eeuw. Het gebeurde net na de Tweede Wereldoorlog, in de kort daarvoor in het leven geroepen Bondsrepubliek Duitsland. In de periode na de gruwelen van het Derde Rijk, na de Holocaust en na het bloedigste en meest nihilistische conflict in de menselijke geschiedenis, leek het alsof er heksen waren losgelaten op het land: mannen en vrouwen van wie men geloofde dat ze het kwaad verpersoonlijkten en ermee onder één hoedje speelden. Tussen pakweg 1947 en 1965 voltrokken er zich overal in het land, van het katholieke Beieren in het zuiden tot het protestantse Sleeswijk-Holstein in het noorden, tientallen rechtszaken, die door de pers als 'hekserijprocessen' werden betiteld. Ze vonden plaats in dorpen op het platteland, zoals in het geval van Frau N., maar ook in grotere plaatsen en in steden.

Beschuldigingen van hekserij in het naoorlogse Duitsland bestonden in zijn eenvoudigste vorm in de aantijging dat er in het geniep kwalijke praktijken plaatsvonden of de insinuatie dat er boosaardige complotten werden gesmeed. De kwestie van het kwaad leek de naoorlogse verbeeldingskracht en veel gewone burgers in hun leven na het nazisme te achtervolgen, en heksen waren

maar een van de vele verschijningsvormen hiervan. In de archieven kwam ik verklaringen tegen van mensen die zeiden dat ze waren achtervolgd door duivels en dat ze geestenbezweerders hadden ingehuurd. Ik las over een uiterst populaire genezer die beweerde in staat te zijn goed en kwaad van elkaar te onderscheiden: het goede kon hij herstellen, het kwaad kon hij uitbannen. Ik achterhaalde rechtbankverslagen en politierapporten waarin sprake is van gebedskringen waarvan de leden samenkwamen om kwade invloeden van de duivel te bestrijden. Ik las over mensen die, op zoek naar spirituele genezing en verlossing, massaal pelgrimstochten naar heilige plaatsen maakten. In krantenknipsels stuitte ik op eindtijdsenario's waarin de ondergang voor de zondaars en redding voor de onschuldigen werd profeteerd.

Om goed te kunnen begrijpen hoe hekserij en andere fantasieën over het kwaad ons een beter inzicht kunnen bieden in de eerste jaren van het net in het leven geroepen West-Duitsland, is het noodzakelijk dat we anders tegen hekserij aankijken dan we gewend zijn. In tegenstelling tot de heksenpaniek in de zestiende en zeventiende eeuw hadden de beschuldigingen van hekserij in het naoorlogse West-Duitsland weinig te maken met het bedrijven van seks met de duivel, 's nachts rondvliegen op bezems, levitatie of in staat zijn om van een trap te vallen zonder verwondingen op te lopen. De heksensabbat, succubi en incubi stonden niet langer op het repertoire.² Het verhaal over N. en C. was, net als andere, soortgelijke verhalen, veel prozaïscher en niet zozeer fantastisch. Hoewel de beschuldigingen magische kwaaddoenerij behelsden, betrof het voornamelijk alledaagse achterdocht, jaloezie en argwaan. Dit soort voorvallen mag volgens buitenstaanders misschien onbetekenend hebben geleken, ze waren dodelijk serieus, buitengewoon serieus, omdat ze gingen over goed en kwaad, over ziekte en gezondheid.

Geloofsovertuigingen waarin heksen, geesten en magische genezingen een rol spelen, zijn niet slechts overblijfselen uit een

‘premoderne’ wereld – statisch en tijdloos, onveranderd overgeleverd van de ene op de andere generatie. Ze vinden plaats in unieke culturen en verledens, die in de loop van de tijd veranderen. Daarnaast vertonen ze ook gemeenschappelijke kenmerken in verschillende tijdperken en geografische kaders. Bijna iedereen die in de jaren tachtig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten woonde, zal zich bijvoorbeeld nog de in heel Amerika heersende commotie herinneren over vermeende satanische sekten die zich bezighielden met ritueel kindermisbruik. Hoewel die bezetenheid op de meeste punten verschilde van de voorvallen die in dit boek aan de orde komen, zijn er desondanks bepaalde motieven die overeenkomen: de beschuldigingen werden in het algemeen geuit binnen hechte relatieverbanden: gezinnen, mantelzorgers en burens. In veel gevallen speelden rond de aantijgingen niet alleen intermenselijke conflicten een niet onbelangrijke rol, maar ook culturele misère en onrust. Op eenzelfde manier kunnen Duitse fantasieën over hekserij in de periode na de Tweede Wereldoorlog ons inzicht verschaffen in de samenleving waarin ze zich manifesteerden. Waarom staken de angst voor verholen onheil, bovennatuurlijk kwaad en mogelijke kosmische bestraffing juist in die periode de kop op? Wat moeten we ervan denken dat bepaalde vormen van kwaad juist ná het nazisme opgang maakten?

Elk moment in de tijd omvat een onpeilbare hoeveelheid variabelen die op een volkomen onvoorspelbare manier invloed uitoefenen op de loop die de geschiedenis neemt. In die zin is de bewering dat elk historisch moment uniek is, een waarheid als een koe. Maar de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog was op een nog ingrijpender manier uniek. Die oorlog weet ons nog steeds in verbijstering het zwijgen op te leggen. De omvang van de catastrofe die nazi-Duitsland in de hele wereld aanrichtte was zo ontzagwekkend groot dat ze elk begrip te boven ging en alles in een nieuw daglicht stelde.³ De oorlog bleek in staat een karikatuur

te maken van gewone, alledaagse vormen van kennis, maar ook van de geleerdheid van deskundigen: de oorlog bracht een antropologische schok teweeg – een schok die de mensheid als zodanig trof – waardoor de elementaire kenbaarheid van de wereld op losse schroeven kwam te staan.⁴ Het vernuft waarmee in de Tweede Wereldoorlog verwoesting en wreedheid aan de dag werden gelegd, maakte een eind aan inzichten over menselijk gedrag die daarvoor evident of begrijpelijk hadden geleden – wat sociologen in de decennia die erop volgden, bergen werk opleverde.⁵ Door de middelen waarmee de oorlog werd uitgevochten – genocide, massamoorden op burgers, massale volksverhuizingen, doodseskaders en vernietigingskampen, medische martelingen, massaverkrachtingen, grootschalige uithongering van krijgsgevangenen, luchtbombardementen, atoomwapens – verdween het daarvoor zo vanzelfsprekende onderscheid tussen militairen en burgers en tussen thuis en frontlinie, maar ook dat tussen dat wat werkelijk gebeurde en het onvatbare. Wie zou hebben geloofd dat er, voordat de nazi's het deden, industriële complexen zouden worden ontworpen die geen ander doel dienden dan de productie en vernietiging van lichamen?⁶

Toen de twintigste eeuw begon, was het vliegtuig nog niet uitgevonden. Weinig mensen hadden toen kunnen voorzien dat binnen het tijdsbestek van een aantal decennia complete steden platgebombardeerd zouden worden vanuit de lucht. Weinigen hadden zich kunnen voorstellen dat een enkele bom al het leven in een stad zou kunnen vernietigen, menselijke lichamen zou kunnen doen verdampen en hoogstens spookachtige overblijfselen van levende wezens zou voortbrengen – of dat mensen 'dood noch levend' zouden zijn, zoals in Hiroshima gebeurde, 'als rondwandelende geesten'.⁷ Sciencefiction ontwikkelde zich tot wetenschappelijke werkelijkheid. De Duitse filosoof en natuurkundige Karl Jaspers, die zich tegen de nazi's had gekeerd, hoopte dat hij de wetenschap na de oorlog, in de nasleep van de atoombom en de

medische experimenten van de nazi's, nieuw leven zou kunnen inblazen. Maar zelfs hij gaf in 1950 toe dat 'de gesteldheid van de mens in de loop van de afgelopen duizenden jaren relatief stabiel lijkt in vergelijking met de tomeloze drift die zich nu meester heeft gemaakt van de mens als gevolg van de wetenschap en de technologie, en waarvan niemand weet waar ze ons brengt'.⁸

In het verslagen Duitsland was het met name een ernstig probleem hoe men nu tegen de wereld moest aankijken. Het land zelf was niet eens als intacte staat uit de oorlog tevoorschijn gekomen – als we onder een staat een soevereine entiteit verstaan met een eigen regering, ambtenarenapparaat en leger, en met een eigen nationale economie, verdragen en handelsovereenkomsten. Duitsland had niet langer het recht een eigen munt uit te geven of zelfs maar straatnaamborden te plaatsen.⁹ Veel traditionele gezaghebbende instituten – het leger, de pers, universiteiten, de medische wereld – waren moreel gezien ernstig in opspraak geraakt of opgeheven door de geallieerde troepen die het land hadden bezet. De Britten, Fransen, Sovjets en Amerikanen deelden Duitsland op in vier militaire bezettingszones. De Britse en Amerikaanse zone werden samengevoegd tot één gebied, Bizonia, dat in januari 1947 in het leven werd geroepen. Toen de Fransen zich in 1949 bij hen aansloten, was Trizonia geboren. Dat gebied had zelfs een officieus volkslied, 'Wir sind die Eingeborenen von Trizonesien' (Wij zijn de ingezetenen van Trizonia), dat een grote carnavalskraker werd: net als de Duitse regering en het Duitse leger was immers ook het Duitse volkslied in de ban gedaan.¹⁰ De geallieerden hadden uitgebreid gesproken over een volledige ontmanteling van het industriële apparaat van het land: men opperde de mijnen te sluiten en de zware industrie lam te leggen, die immers de bron vormden van de buitensporige militaire capaciteit van het land.¹¹ Duitsland, overwoog men, kon zich gerust bezighouden met het maken van klokken, speelgoed en bier, maar niet met wapenproductie.

Er hing een algemeen gevoelde, onbestemde sfeer in Duitsland

– en niet alleen omdat de regering van het land was ontbonden, de krachtige economie zich nu beperkte tot ruilhandel en de inrichting van het openbare leven vrijwel volledig werd gecontroleerd door buitenlandse legers. Ook zaken die mensen direct in hun dagelijkse leven meemaakten, waren allemaal veranderd. Woorden en ideeën, symbolen en begroetingsrituelen, ja, zelfs gebaren waar Duitsers zich de ene dag nog van bedienden, waren de volgende dag taboe geworden. Onder ieders voeten had er vrijwel letterlijk een aardverschuiving plaatsgevonden: in de zomer van 1945 vond de geallieerde Conferentie van Potsdam plaats, waarbij werd afgesproken dat de kaart van Europa opnieuw getekend werd: Duitsland zou zijn gebieden ten oosten van de rivieren de Oder en de Neisse kwijtraken. In de daaropvolgende commotie besloten tussen de twaalf en veertien miljoen Duitsers uit verschillende delen van Oost-Europa, soms uit gemeenschappen die al sinds de middeleeuwen hadden bestaan, te vluchten of ze werden, soms met grof geweld, verbannen uit hun dorpen en steden en onder dwang op straat gezet.¹² Will-Erich Peuckert, een volkenkundige, vertrok als vluchteling uit Silezië, waar hij was geboren. Na de ineenstorting van zijn land en de ervaringen die hij bij zijn vlucht had opgedaan, vond hij dat ‘rationeel en causaal denken’ niet langer ‘toereikend’ waren om zijn werk als wetenschapper te doen. Hij vroeg zich af of dit kwam omdat ‘ons rijk in elkaar stortte en wij, omringd door duisternis, tot onze knieën in de modder stonden, terwijl het oogsten van het graan het enige was wat er nog toe deed’.¹³

Miljoenen mensen waren dood. Miljoenen mensen waren vermist en zoekgeraakt en zouden nooit meer terugkeren. Miljoenen anderen waren overal op de wereld geïnterneerd in krijgsgevangenkampen. Miljoenen mensen waren alles kwijtgeraakt voor een zaak waarvan weinigen zich überhaupt nog konden herinneren dat ze die hadden gesteund. ‘Ineens moesten we erkennen,’ herinnerde iemand zich, ‘dat alles wat we hadden gedaan, dikwijls

met groot enthousiasme of uit plichtsbesef – dat alles voor niets was geweest.¹⁴ De nederlaag, de bezetting en het verlies wierpen alleen maar vragen op. Waardoor was de nederlaag veroorzaakt? Wie was de schuldige?

Al voordat de oorlog voorbij was, waren sociale vervreemding en ontwrichting een steeds nijpender probleem geworden. In 1945 werd in een rapport van de SD (de Sicherheitsdienst, de inlichtingendienst van de Schutzstaffel, ofwel de SS) melding gemaakt van mensen met gevoelens van ‘rouw, wanhoop, bitterheid en steeds grotere woede’, die voortkwamen uit een ‘diepe teleurstelling over het beschaamde vertrouwen’. Dergelijke gevoelens, vermeldde het rapport, kwamen het meest voor ‘onder die mensen die in deze oorlog niets anders hebben gekend dan opoffering en werk’.¹⁵ In de laatste maanden van de oorlog vochten Duitsers op eigen bodem niet alleen tegen de geallieerde legers, maar soms ook tegen elkaar. Ongeveer 300.000 of zelfs nog meer niet-Joodse Duitsers werden ter dood gebracht door het regime vanwege verraad, omdat ze van het front waren gedeserteerd of omdat ze tekenen van moedeloosheid hadden getoond. Mensen die ervoor kozen niet langer deel te nemen aan de gevechten, eindigden soms hangend aan een touw, met een briefje om de hals waarop stond dat ze lafaards waren.¹⁶ Dergelijke uitingen van ‘lokale rechtspraak’, en zeker die gevallen die plaatsvonden in kleine plaatsjes en stadswijken, waren na de oorlog ongetwijfeld nog niet vergeten – ook niet als er voor de wraakgevoelens niet direct een geschikte uitlaatklep werd gevonden.¹⁷

Stel je voor: je woont in een klein dorpje, waar je huisarts na de oorlog dezelfde man is die de nazistaat had geadviseerd je te steriliseren. Dergelijke rekeningen konden nooit vereffend worden, een dergelijk verlies kon nooit meer worden goedge maakt.¹⁸ Voor veel mensen werd het dagelijks leven vergald door oplichterij en verraad. Mensen lagen ’s nachts wakker en vroegen zich af wat er was geworden van hun dierbaren die in de oorlog verdwenen

waren. Sommigen herinnerden zich dat hun Joodse burens waren afgevoerd. Destijds hadden ze misschien niet precies begrepen wat er toen aan de hand was geweest, maar later zeker wel. Sommige gezinnen hadden tijdens de oorlog kinderen geadopteerd – wezen, was hun verteld, misschien uit Polen, of uit Tsjecho-Slowakije. Maar er waren ongetwijfeld adoptieouders die zich op een duister moment afvroegen wie de ouders van hun kind waren geweest en wat er met hen was gebeurd. Tijdens de oorlog kochten mensen goederen op openluchtmarkten, spullen die waren gestolen van Joden die waren gedeporteerd en hun dood tegemoet gingen in Oost-Europa – serviezen, boeken, jassen, meubelen. Duitsers aten en dronken van porselein en uit glaswerk dat vroeger van hun burens was geweest, ze droegen hun kleding en ze zaten aan hun eettafels.¹⁹

Het Duits staat bekend om zijn expressieve woordenschat. *Schicksalgemeinschaft* was een term die tijdens de oorlog werd gebruikt om een gemeenschap aan te duiden die zich, naar verluidt, met elkaar verbonden zou voelen door een gedeelde ervaring of een gedeeld lot. Er bestaat nu overeenstemming onder historici dat dit eerder een uitvinding van de nazipropagandamachine was dan iets anders.²⁰ Zeker na 1945 was er in de Duitse samenleving allesbehalve sprake van een duidelijk gevoel van gemeenschappelijkheid en lotsverbondenheid, maar eerder van geschaad vertrouwen en verdwenen morele verbanden. In het Derde Rijk was het verlinken van anderen aan de orde van de dag geweest. Burgers werden aangemoedigd iedereen zelfs maar in het geringste geval van trouweloosheid aan te geven bij de staat, waardoor velen naar concentratiekampen werden gestuurd, wat in veel gevallen de dood tot gevolg had.²¹ Iemand kon bij de Gestapo worden aangegeven vanwege iets schijnbaar onbeduidends als het luisteren naar een buitenlands radiostation. De herinnering aan deze ervaringen vervloog niet zomaar, en dat gold zowel voor de verraders als voor hen die verraden werden. Alexander Mitscherlich, een psychiater

die later een van de meest vooraanstaande en gerespecteerde critici van de Bondsrepubliek werd, sprak van een ‘kiltie die de verhoudingen tussen mensen was gaan bepalen’ – op een manier die het verstand te boven ging. Het vond plaats ‘op een kosmische schaal’, schreef hij, ‘als een verschuiving in het klimaat’.²² Bij een opiniepeiling in 1949 werd de Duitsers gevraagd of de meeste mensen te vertrouwen waren. Negen van de tien ondervraagden beantwoordden die vraag met nee.²³

Veel van wat we over de wereld weten, komt tot ons uit de tweede hand: via ouders en vrienden, via leraren en de media. Een groot deel van die zaken nemen we in goed vertrouwen aan. Een voorbeeld: wetenschapshistoricus Steven Shapin zegt dat we misschien ‘weten’ hoe DNA is samengesteld, maar dan wel zonder dat we die kennis ooit onafhankelijk gecontroleerd hebben. In dat opzicht zijn kennis en vertrouwen aan elkaar gekoppeld. ‘Dingen weten’ veronderstelt dat we andere mensen vertrouwen: zij zijn gemeenschappelijke getuigen van een gedeelde werkelijkheid. En het vereist dat we de instituties vertrouwen die de informatie leveren die bepalend is voor het dagelijks leven. De samenleving zelf kan met reden gedefinieerd worden als niets meer of minder dan een systeem van algemeen aanvaarde inzichten over de manier waarop de wereld in elkaar zit – inzichten die ons dagelijks leven ondersteunen en er zin en samenhang aan verlenen.²⁴ Maar vertrouwen is nooit een gegeven, het is niet vanzelfsprekend: het is historisch bepaald en wordt op verschillende manieren en onder wisselende omstandigheden verworven.²⁵

In het Duitsland van na de Tweede Wereldoorlog was het ingewikkeld om te voorzien in zelfs de meest elementaire onderdelen van het dagelijks leven. In ieder geval tot 1948 regeerde de zwarte markt, met voedsel waarvan maar al te vaak bleek dat het namaak was.²⁶ Was dit koffie of cichorei? Bloem of zetmeel? Zelfs de eenvoudigste zaken waren niet helemaal zoals ze leken. Tot jaren na de oorlog waren er officiële documenten in omloop waarin werd

verwezen naar het 'Duitse Rijk' of waarvan de opstellers er niet helemaal zeker van leken of bepaalde aan Polen afgestane gebieden nog tot het 'rijk' behoorden.²⁷ Door de morele verwarring ontstond een verlangen om 'feiten te behandelen alsof het enkel opvattingen waren'.²⁸ En, zoals de romanschrijver W.G. Sebald overwoog: door een 'stilzwijgende overeenkomst, die voor iedereen in gelijke mate gold' was het spreken over 'de werkelijke staat van materieel en moreel verval waarin het land verkeerde' eenvoudigweg taboe.²⁹

Sommige elementaire waarheden waren te giftig om alleen al te erkennen, laat staan om erover te praten. Filosoof Hans Jonas ontvluchtte nazi-Duitsland als jonge man in 1933 en vertrok naar Palestina, waar hij zich aansloot bij de Joodse Brigade. Zijn moeder bleef achter in Mönchengladbach, de woonplaats van het gezin in het Rijnland. Ze werd vermoord in Auschwitz. Toen Jonas in 1945 terugkwam, bracht hij een bezoek aan het huis van het gezin in de Mozartstraße. Hij sprak met de nieuwe eigenaar. 'En hoe gaat het met je moeder?' vroeg de man. Jonas vertelde dat ze vermoord was. 'Vermoord? Wie zou haar willen vermoorden?' vroeg de man aarzelend. 'Dat doen mensen een oude vrouw toch niet aan.' 'Ze is vermoord in Auschwitz,' zei Jonas tegen de man. 'Nee, dat kan niet waar zijn,' antwoordde de man. 'Kom op zeg! Je moet niet alles geloven wat je hoort!' Hij legde zijn arm om de schouder van Jonas. 'Maar wat je vertelt over dat moorden en die gaskamers, dat zijn gewoon maar gruwelverhalen.' Toen zag de man dat Jonas naar de prachtige tafel keek die van zijn vader was geweest. 'Wil je hem hebben? Wil je hem meenemen?' Jonas, die walgde van de man, zei nee en vertrok zo snel hij kon.³⁰

Voor sommige mensen waren hun oorlogservaringen zo overweldigend dat ze niet in staat waren hun eigen gedachten en gevoelens te verbinden met degenen met wie ze die gedachten en gevoelens hadden gedeeld. Romanschrijver Hans Erich Nosack was in 1943 getuige geweest van de geallieerde luchtaanvallen met

brandbommen op Hamburg, zijn woonplaats. Nadien kwam hij erachter dat ‘mensen die samen in hetzelfde huis hadden gewoond en aan dezelfde tafel hadden gegeten, de lucht inademden van volkomen gescheiden werelden. [...] Ze spraken dezelfde taal, maar met hun woorden duiden ze volkomen verschillende werkelijkheden aan.’³¹ In *Und sagte kein einziges Wort* (Nederlandse vertaling: *Eng is de poort*), een roman van Heinrich Böll uit 1953, komt een personage voor, Fred Bogner, dat nauwelijks nog belangstelling kan opbrengen voor de mensen die hij kende voordat de oorlog begon en voordat hij toetrad tot het leger. Hij is dermate gekrenkt door zijn armoede en zijn onvermogen om daarmee om te gaan dat hij het huis heeft verlaten dat hij deelde met zijn vrouw Käte en zijn kinderen. Hij brengt zijn dagen door met drinken, met het bezoeken van begraafplaatsen – hij vindt troost te midden van de doden – en met het bezoeken van begrafenisdiensten van mensen die hij nooit heeft gekend. Soms wordt hij bij de gezinnen van die doden uitgenodigd voor de lunch, en met hen kan hij gemakkelijker praten dan met vrijwel alle andere mensen die hij kent.³²

Toen de Tweede Wereldoorlog tot een einde kwam, lag Duitsland in puin. Hele steden waren verwoest door bommen en artillerievuur, uitgestrekte stukken land, waar alle bomen waren gekapt om te dienen als brandstof, lagen braak, en delen van het land waren praktisch vernietigd. Maar nog ingrijpender dan de tastbare vernietiging, en zelfs verstrekkender dan de schandvlek van het verlies en de bezetting, was de morele verwoesting. Duitsland in 1945 was de paria van de wereld, een land dat verantwoordelijk was voor misdaden die elke beschrijving tartten. Maar binnen de kortste keren veranderde het bezette Trizonia in de Bondsrepubliek Duitsland, ofwel West-Duitsland. Het land ging tijdens de Koude Oorlog deel uitmaken van het westerse bondgenootschap, had een economie die zijn gelijke in Europa niet kende en zag zijn door bommen platgelegde steden in hoog tempo herbouwd worden

ten bate van een consumptiemaatschappij waarin het goed toeven was. In de annalen van de geschiedenis, waarvan vaak gedacht wordt dat ze geleidelijk verloopt, zijn weinig voorbeelden te noemen van verschuivingen ten goede die in zo'n korte tijd hebben plaatsgevonden. En die spectaculaire metamorfose roept vragen op die tegelijk veelomvattend en verontrustend zijn.

Vrij lange tijd werd de geschiedenis van de Bondsrepubliek door historici gezien als een succesverhaal.³³ Ze beschreven het fundamentele conservatisme van de staat, maar ook zijn stabiliteit, en de vestiging van een constitutionele republiek onder de behoedzame leiding van kanselier Konrad Adenauer. Historici benadrukten het 'economische wonder' in de jaren vijftig en zestig en beklemtoonden de combinatie van dynamisch kapitalistisch ondernemerschap en een krachtige sociale welvaartsstaat – de 'sociale markteconomie' – die de West-Duitse burgers een bijna ongeëvenaarde consumentenwelvaart bracht. In de geschiedschrijving werd het accent gelegd op de integratie van het land in het Westen ten tijde van de Koude Oorlog, waarbij het verhaal verteld werd van het harde werken dat gepaard ging met de wederopbouw, van de geleidelijke verwerving van economische macht en van een 'normalisatie' van het land na de verwoestende gevolgen van de oorlog. Die beschrijving gaat volledig op voor de periode die direct volgde op de oorlog. 'Met elk jaar dat verstreek,' schreef een historicus, 'kropen de Duitse levens verder [...] in de richting van de stabiliteit en voorspelbaarheid van het burgermansbestaan.'³⁴

Het is een aantrekkelijk verhaal. En het was een verhaal waar veel Duitsers graag deel van uitmaakten na de oorlog, na de traumatische nederlaag en de buitenlandse bezetting. In de eerste decennia van het bestaan van de Bondsrepubliek ontwikkelde zich een nieuw zelfbeeld, dat niet was gebaseerd op fantasieën over raciale superioriteit en ontembare militaire dadendrang, maar op technisch vernuft, discipline en hard werken. Dat verhaal was ongetwijfeld ook geruststellend, omdat het concrete, ordelijke en

redelijke karakter ervan zo sterk contrasteerde met het magische denken in het Derde Rijk. Verdwenen was de door mythen bepaalde leiderscultus, zijn *Blut und Boden*-mystiek.

Dergelijke *grand narratives* bieden samenhang, maar daarnaast nemen ze de oneffenheden weg. Opmerkelijke critici hebben aangestipt dat de Bondsrepubliek in de begintijd enige overeenkomsten vertoonde met een film noir – een genre dat in de jaren dertig en veertig populair was in Hollywood, maar dat esthetisch gezien geworteld was in het Duitse expressionisme. In de film noir wordt gespeeld met diepte en oppervlakte, met schaduw en licht: er wordt benadrukt dat wat we te zien krijgen niet noodzakelijkerwijs alles is wat er te ontdekken valt, en dat een glanzend vernislaagje iets minder aantrekkelijks kan verhullen. Vlak onder de oppervlakte van West-Duitsland krioelden in de duisternis de altijd aanwezige herinneringen aan de oorlog en de misdaden die sowieso hadden geleid tot het ontstaan van de staat.³⁵ Sterker nog: de onwerkelijk abrupte ommekeer die had plaatsgevonden – van moorddadige dictatuur tot democratie, van grootschalige plundering en massamoorden tot het ‘normale leven’ – leunde voor een flink deel op het integreren van nazimisdadigers in de samenleving. Grotendeels gevrijwaard van vervolging vonden velen van hen veelbelovende nieuwe functies in de veranderende economische en politieke werkelijkheid. In veel beroepsgroepen – van functies in de regering, bij justitie en de politie tot banen in de gezondheidszorg en het onderwijs – wemelde het van voormalige nazi’s.

De dissonanties en tegenstrijdigheden die zich tijdens die overgang voltrokken, kunnen niet uitsluitend worden verklaard op grond van kille werkloosheids- en bbp-cijfers.³⁶ Onderkenning van het film noir-achtige wezen van de eerste jaren van de West-Duitse geschiedenis biedt de mogelijkheid oog te hebben voor andere werkelijkheden. Een wetenschapper merkte hierover op dat er in de literatuur in deze periode sprake is van ‘magische monocles, manke profeten, speelgoedwapens, vechtspelletjes en

-sporten, krachtige motoren, robots en waterstofbommen, abortus, zelfmoord, volkerenmoord en de dood van God'.³⁷ Dergelijke motieven zijn alleen op een ongerijmde manier met elkaar te verenigen, en ze vertonen scherpe randjes. In kranten uit die tijd zien we ook zulke tegenstrijdige boodschappen naast elkaar staan: een wasmiddelenadvertentie met een foto van een perfect gekapte *Hausfrau* met een wespentaille en een hagelwit schort voor staat afgedrukt naast een bericht over anonieme massagraven die net zijn ontdekt in een plaatselijk park.

Zelfs de scherpste waarnemers hadden in zekere zin de indruk dat Duitsers na de Tweede Wereldoorlog opmerkelijk weinig veranderd waren onder invloed van hun recente geschiedenis. De bekendste van die waarnemers was de Duits-Joodse filosoof Hannah Arendt, die haar vaderland in 1933 ontvluchtte, maar in 1949 vanuit haar nieuwe woonplaats in de Verenigde Staten een bezoek bracht aan Duitsland. Het land leek gewoon door te draaien, alsof er maar weinig was gebeurd. Nergens anders in het verwoeste Europa werd de nachtmerrie van de jaren daarvoor 'minder gevoeld en besproken dan in Duitsland', schreef Arendt. Ze beschreef een onverschillige, onaangedane bevolking die elkaar, hoe onverklaarbaar ook, prentbriefkaarten bleef sturen van een verwoest en verdwenen verleden, van historische bezienswaardigheden en nationale schatten die door bommen weggevaagd waren. Ze vroeg zich af of de naoorlogse Duitse 'harteloosheid' duidde op 'een halfbewuste weigering om toe te geven aan het leed of een feitelijk onvermogen om te voelen'.³⁸ Het was alsof de Duitsers na de oorlog het stof van hun kleren schudden, de puinbrokken bijeenraapten en begonnen met de wederopbouw van hun land. Wat de meeste mensen voelden of wat ze dachten – als ze al iets voelden – over alles wat er net was gebeurd – de ineenstorting en de nederlaag van hun land, de bezetting ervan door buitenlandse legers, hun deelname aan of medeplichtigheid aan de gruwelijkste misdaden – bleef grotendeels onduidelijk: men hulde zich in

stilzwijgen. Waar Duitsers op zelfs obsessieve manier spraken over hun eigen leed in de oorlog, waren er talloze andere zaken die eenvoudigweg niet aan bod kwamen, althans, niet publiekelijk: hun trouw aan het vorige regime, deelname aan antisemitische vervolging en plunderingen, volkerenmoord, oorlogsmisdaden.

Een bekende (en controversiële) uitspraak van de Duitse filosoof Hermann Lübbe luidde dat het, om van het oude land een nieuw te maken, cruciaal was dat er gezwegen werd over de nazimisdaden: het was een ‘sociaalpsychologisch en politiek noodzakelijk middel om onze naoorlogse bevolking voor te bereiden op het staatsburgerschap van de Bondsrepubliek Duitsland’.³⁹ Door dat stilzwijgen kon een samenleving die gespleten was doordat men wist dat er allerlei soorten mensen aan deelnamen – sommige hadden meegewerkt met de nazi’s, andere hadden zich tegen hen verzet, en alles daartussenin – het land gezamenlijk opbouwen. De mensen hielden zich koest ten behoeve van hereniging.⁴⁰

Dat klinkt bijna harmonieus. Dat was het niet, stelt dit boek. Het stilzwijgen over wat eufemistisch ‘het meest recente verleden’ werd genoemd, was indringend, maar het was verre van volmaakt. Niemand was de demonen vergeten die het nazisme had ontke- tend: ze spraken er simpelweg niet over, of ze spraken erover op een uiterst gecodeerde, geritualiseerde manier.⁴¹ Het verleden stak vaak de kop op, als een geest die de levenden eraan wil herinneren dat zijn werk op aarde nog niet voltooid is.

Stilzwijgen – zelfs een onvolmaakt stilzwijgen – maakt het werk van historici ingewikkeld. Ons werk is voor een groot deel afhankelijk van woorden, en dan het liefst woorden die netjes verzameld en gemakkelijk toegankelijk zijn. Maar een groot deel van de ervaringen van de mens speelt zich zonder woorden af, of wordt niet vastgelegd. En in sommige gevallen wordt het stilzwijgen zelf een vorm van bewijs. Terwijl de wijze waarop mensen over het nazi-verleden spraken door onuitgesproken codes aan banden werd

gelegd en zware misdaden en misdrijven op geen enkele manier aan de orde kwamen, kon het verleden toch tot aan de oppervlakte doordringen – in buitenissige verschijningsvormen en op onverwachte manieren. Zelfs toen de zaken er iets vriendelijker en consistenter voor leken te staan – als een hagelwit schort – drong het verleden telkens weer door tot het heden.

Feitelijk vertelt dit boek het verhaal over een samenleving die moreel en materieel ineengestort was en toen een begin moest maken met het reconstructieproces. De oude waarden – waarden die nota bene het nationaalsocialisme mogelijk hadden gemaakt – waren ogenschijnlijk taboe, maar ze verdwenen niet. Cultuur – hier te definiëren als de ideeën die groepen mensen toepassen op de wereld en die de diepe structuur vormen van de manier waarop ze denken dat dit werkt – verandert maar langzaam. De omstandigheden moeten veranderen, en nieuwe ideeën hebben tijd nodig om aan te slaan: nieuwe manieren van leven, van zijn, van handelen, nieuwe gewoonten en mores, en zelfs nieuwe manieren om toekomstige generaties groot te brengen.⁴² Zeker in het begin vond de zich in al zijn verschijningsvormen voltrekkende Duitse wederopbouw plaats onder het machtige oog van buitenstaanders, de zegevierende geallieerden, die een aanzienlijke rol speelden bij de ontwikkeling van de dialoog en bij de verspreiding van nieuwe denkpatronen, om nog maar te zwijgen van de uitvoering van allerlei elementaire, dagelijkse procedures. Tegelijkertijd keerden veel van de functionarissen die dienst hadden gedaan in de oude orde, in hoog tempo terug op machtige en invloedrijke posities. De oude waarden verdwenen niet werkelijk van het toneel. Er moest een nieuwe wereld omheen worden gecreëerd.

Om iets te kunnen begrijpen van het proces waarbij het ene soort samenleving langzaam verandert in een volkomen andere soort, richt ik mijn aandacht in dit boek op twee verschillende vormen van naoorlogse kwelgeesten, die wel degelijk verband met elkaar houden. De ene had het gemunt op individuen en bestookte

zielen die op zoek waren naar geestelijk respijt – die genezen, van gedaante veranderd of verlost wilden worden. De andere richtte zijn pijlen op complete gemeenschappen, waar borrelende sociale sentimenten de vorm aannamen van angst voor heksen.

Bewijzen dat die eerstgenoemde kwelgeest zich manifesteerde, doken al op aan het eind van de oorlog, toen onheilspellende geruchten een hoge vlucht namen: er deden niet alleen angst-aanjagende verhalen de ronde over een algemene catastrofe, maar ook, meer specifiek, over een kosmisch godsgericht en goddelijke wraak. Die geruchten verdwenen toen de oorlog ten einde was, maar staken vier jaar later opnieuw de kop op. Vanuit het niets kwam er een heilige tevoorschijn die de zieken begon te genezen. De genezer, Bruno Gröning, werd door grote aantallen mensen verwelkomd alsof hij een nieuwe messias was, de schepper van hun verlossing – al hekelde hij de mensen die hij de ‘zondaars’ noemde, die hij te verdorven achtte om te genezen. Gröning was weliswaar niet de enige naoorlogse genezer met massa’s volgelingen, maar hij was wel met afstand de bekendste. De talloze documenten over hem die in verschillende Duitse archieven te vinden zijn, bieden een onvergelijkelijk overzicht van de naoorlogse cultuur en de angstgevoelens die in die tijd heersten. Die angstgevoelens speelden al evenzeer op bij andere taferelen die in dit boek aan de orde komen, namelijk onder de duizenden mensen in de katholieke regio’s in West-Duitsland die een verschijning van de maagd Maria meemaakten, onder gebedsgroepen die in huiselijke kring aan duiveluitdrijvingen deden en onder de aanwezigen bij optredens van rondreizende evangelisten die het vergeldingsrecht predikten.

Grönings obsessie met het kwaad houdt verband met de tweede soort kwelgeesten, die complete woonwijken of dorpen in zijn ban hield. Vanaf het begin van de jaren vijftig verschenen er van noord tot zuid steeds vaker krantenkoppen waarin melding werd gemaakt van gevallen waarbij burens elkaar beschuldigden van hekserij, zoals in het verhaal over Frau N. en Herr C. Het best gedocu-

menteerde voorbeeld van dit fenomeen waarover we beschikken, omvat een zeer omvangrijke verzameling bronnen – misschien wel de enige uitgebreide verzameling primaire bronnen over de paniek rond hekserij uit die tijd die er is. Ze brengen verborgen complexe patronen uit de periode vlak na de nazitijd aan de oppervlakte en werpen een licht op naoorlogse sociale verhoudingen zoals maar weinig documenten uit die tijd daartoe in staat zijn.

Op grondige wijze hebben historici de grote belangstelling in kaart gebracht die miljoenen Duitsers, met zeer diverse sociologische achtergronden, in de moderne tijd koesterden voor allerlei soorten bovennatuurlijke geloofsovertuigingen en -praktijken. Stedelingen en plattelandsbewoners, mannen en vrouwen, rijkelui en arbeiders: allerlei soorten mensen bleken geïnteresseerd te zijn in astrologie, parapsychologie, seances, handlijnkunde, spiritualisme, telepathie en waarzeggerij, maar ook in occulte denkrichtingen als ariosofie en theosofie.⁴³ Het buitengewoon gevarieerde Duitse medische landschap had daarnaast lange tijd ruimte geboden aan folkloristische tradities en magische heilkunde, die konden bloeien naast wat werd beschouwd als de mondiale voorhoede van de medische cultuur – tot in Neurenberg de onthullingen kwamen over de misdaden van artsen.

Maar er was iets buitengewoon merkwaardigs aan de hand met de talloze bovennatuurlijke gebeurtenissen die na de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden in Duitsland, waarvan er verdacht veel gericht waren op zonde en schuld, op genezing en verlossing. Waarom waren zoveel gebeurtenissen die in dit boek worden gereconstrueerd en verteld, gericht op kwesties van goed en kwaad, onschuld en schuld, ziekte en genezing? Dat is vooral een *historische* vraag, een vraag die draait om de kwestie: ‘Waarom hier?’ en ‘Waarom nu?’ Deze fenomenen, met hun krachtige folkloristisch-religieuze ondertonen van geestelijke beschadiging en geestelijke reiniging, waren uitdrukkingen van een maatschappelijk onheil dat alleen voorkwam in de Duitse naoorlogse periode. Ze

waren geworteld in verschrikkingen, vormen van schuldgevoel en schaamte, verantwoordelijkheidsgevoel en wantrouwen en verlies die het leven na de nazi's kenmerkten. Ze zijn het bewijs van een leegte – zowel moreel, sociaal als epistemologisch – die zich openbaarde door de nederlaag, de ineensstorting en de door de geallieerden gecontroleerde confrontatie met massamoord.

Wanneer we een blik werpen door het prisma van de veelal vergeten taferelen en gebeurtenissen die in dit boek beschreven worden, zien we zaken die vaak aan het oog onttrokken zijn gebleven: angst voor geestelijke bezoedeling, toxisch wantrouwen en een gevoel van onbehagen dat doordrong tot in het dagelijks leven. Achter het emotieloze gedrag dat Arendt waarnam, gingen angsten schuil waarvoor niet eens een naam bestond en die gedurende de jaren vijftig voortsudderden tegen de achtergrond van consumentistische vergetelheid. In de onmiddellijke nasleep van de Holocaust, de nederlaag in de Tweede Wereldoorlog en de spanning die de beginperiode van de Koude Oorlog met zich meebracht, hielden de West-Duitsers zich stilletjes bezig met het verzorgen van allerlei wonden en met hun gewetenswroeging. Veel betrekkingen kwamen door middel van corruptie tot stand en een diepgaand gevoel van vervreemding bleef sfeerbepalend, ook toen de wederopbouw voortduurde, de straten weer werden geplaveid en de winkels, scholen en pleinen weer bruisten van het leven en de bedrijvigheid. De gebeurtenissen die in dit boek worden beschreven, bieden een kijkje in dat gewoonlijk ontoegankelijke existentiële en bovennatuurlijke domein.⁴⁴ Ze zijn de toegangspoort tot een door demonen geplaagde natie.

1

Tekens lezen

In de zestiende en zeventiende eeuw was het calvinistische gebied rond de stad Lemgo, tussen het Teutoburgerwoud en de rivier de Wezer in de huidige deelstaat Noordrijn-Westfalen, een broeinest van heksenvervolging. In vier opeenvolgende golven die plaatsvonden tussen 1561 en 1681 werden meer dan tweehonderd inwoners van Lemgo geëxecuteerd omdat ze heks waren.¹ De meesten van hen waren vrouwen, velen waren al op leeftijd.² Door hun gemeenschap te zuiveren van heksen, dachten de mensen, ondermijnden ze de bedoelingen van de duivel, ontmaskerden ze zijn verborgen samenzweerders en verdreven ze het kwaad. Met het ontmaskeren van heksen brachten ze Gods wil in vervulling.

In de eeuwen daarna werd dit aspect van de stad voor de plaatselijke bevolking een steeds onaangener herinnering. Marianne Weber, feministisch schrijfster en echtgenote van de socioloog Max Weber, ging als meisje in de jaren tachtig van de negentiende eeuw in Lemgo naar school. De reputatie van de stad als 'heksennest', herinnerde ze zich, was 'een vernedering!'³

Vijftig jaar later, toen de nazi's aan de macht waren, opende het pas gerenoveerde gemeentemuseum van Lemgo zijn deuren, met een nieuwe tentoonstelling over het tijdperk van de heksenjacht. Het museum, waar martelwerktuigen van de scherprechters werden getoond, zoals duimschroeven en 'Spaanse laarzen', waarmee

de kuitbeenderen van de verdachten werden verbrijzeld, betitelde de vervolgingen als ‘de ongelukkige gevolgen van die duistere tijden’. In een toespraak die burgemeester Wilhelm Gräfer in 1937 gaf naar aanleiding van de opening van het museum, verwees hij naar het tijdperk van de heksenjacht als een ‘zwarte bladzijde in de geschiedenis van onze stad’, een tijd die werd gekenmerkt door een ‘volkomen onverklaarbare vertekening van de Duitse mentaliteit, ziel en geest’.⁴

Veel burgers waren het eens met Gräfers ontboezeming. Met de komst van het Derde Rijk was er een nieuw tijdperk aangebroken, vonden ze. De onzalige oude tijden, waarin bijgeloof aan de orde van de dag was, waren voorbij. Een journalist die de tentoonstelling in het museum in Lemgo zag, voelde hoe hij vervuld raakte van een ‘diepgevoelde dankbaarheid [...] dat het lot ons gelukkiger tijden had vergund – tijden waarin niet alleen kwellingen van de heksenvervolgingen worden veroordeeld, maar die het bestaansrecht van alle Duitse rassenkameraden garanderen en beschermen’. De tijd van de heksenjacht leek zo ver weg en zo veilig weggestopt achter museumglas dat leden van de lokale afdeling van de nationaalsocialistische Bund Deutscher Mädel in Lemgo zich in juni 1939, toen er in de streek een feestelijke optocht werd gehouden, als heksen verkleedden om de gasten naar hun stoel te begeleiden.⁵

Nog maar zeven maanden daarvoor, in november 1938, hadden overal in het land de pogroms van de Kristallnacht plaatsgevonden. Zowel in grote steden als in kleine dorpen hadden Duitsers synagogen in brand gestoken, de ruiten van door Joden beheerde winkels ingegooid en Joden aangevallen en vermoord. Ook de inwoners van Lemgo verwoestten de plaatselijke synagoge: ze gooiden de ruiten in en staken het verwoeste gebouw op klaarlichte dag in brand. De fotostudio van Erich Katzenstein, een Joodse inwoner van Lemgo, werd op soortgelijke wijze verwoest, en er werden vernielingen aangericht op twee Joodse begraafplaatsen.⁶